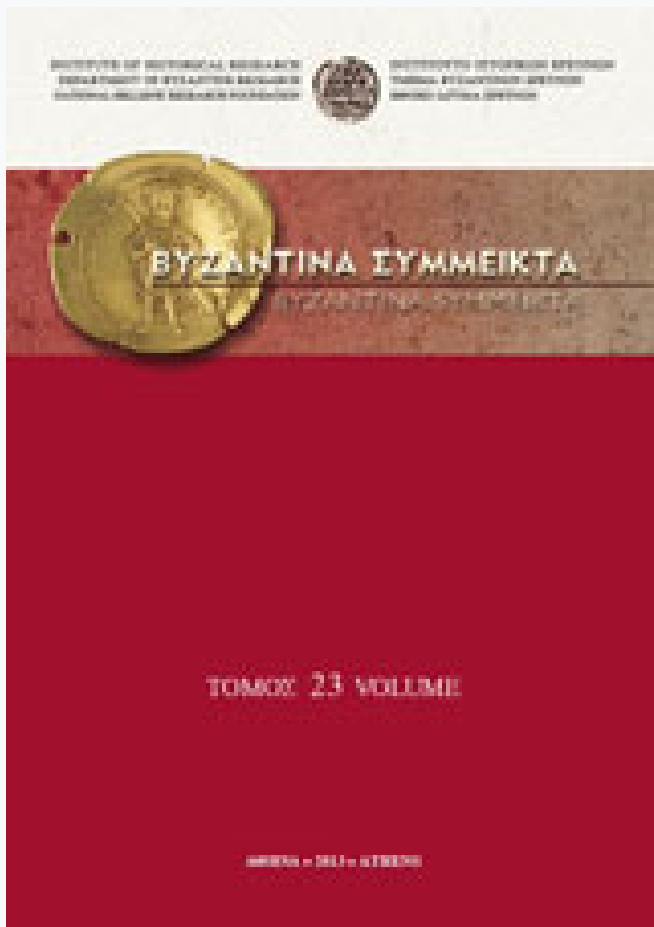

Byzantina Symmeikta

Vol 23 (2013)

BYZANTINA SYMMEIKTA 23

Παρατηρήσεις στο «Οδοιπορικόν» του Κωνσταντίνου Μανασσή.

Κωνσταντίνος ΧΡΥΣΟΓΕΛΟΣ

doi: [10.12681/byzsym.1089](https://doi.org/10.12681/byzsym.1089)

Copyright © 2014, Κωνσταντίνος ΧΡΥΣΟΓΕΛΟΣ

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

To cite this article:

ΧΡΥΣΟΓΕΛΟΣ Κ. (2013). Παρατηρήσεις στο «Οδοιπορικόν» του Κωνσταντίνου Μανασσή. *Byzantina Symmeikta*, 23, 33–43. <https://doi.org/10.12681/byzsym.1089>

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΧΡΥΣΟΓΕΛΟΣ

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΣΤΟ *ΟΔΟΙΠΟΡΙΚΟΝ* ΤΟΥ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΜΑΝΑΣΣΗ
ΤΟ ΜΟΤΙΒΟ ΤΗΣ ΤΡΙΚΥΜΙΑΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΞΗΡΑΣΙΑΣ

Το *Ὀδοιπορικὸν* του βυζαντινού λογίου του 12ου αιώνα, Κωνσταντίνου Μανασσή, έχει κινηήσει το ενδιαφέρον της έρευνας κατά περιόδους, παρότι δεν υπάρχει σύγχρονη κριτική έκδοση του ποιήματος-οι ερευνητές βασίζονται στην έκδοση του K. Horna, που πραγματοποιήθηκε στα 1904¹- ούτε και αυτοτελής μελέτη που να ασχολείται εκτενώς με τη λογοτεχνική φυσιογνωμία του συνθέματος². Παρόλα αυτά, μια προσεκτική ανάγνωση του κειμένου φανερώνει ότι ο δημιουργός του έχει δουλέψει επιμελώς πάνω στη δομή του, πλάθοντας τελικά ένα πολύ αξιόλογο λογοτεχνικό έργο, που έχει περιέλθει άδικα στην αφάνεια εδώ και δεκαετίες. Στην παρούσα μελέτη θα ασχοληθούμε με την ανάπτυξη των μοτίβων της τρικυμίας και της ξηρασίας, που κατέχουν σημαντική θέση στην ανάλυση της μακροδομής του ποιήματος.

1. K. HORN, Das Hodoiporikon des Konstantin Manasses, *BZ* 13 (1904), 313-355.

2. Το άρθρο του M. MARCOVICH για το *Ὀδοιπορικὸν* [The Itinerary of Constantine Manasses, *Illinois Classical Studies* 12 (1987), 277-291] ασχολείται περισσότερο με ιστορικά και εκδοτικά θέματα, αν και υπάρχουν και λίγα αισθητικής φύσης σχόλια. Η εκτενέστερη μελέτη του W. J. AERTS, A byzantine traveller to one of the crusader states, στον τόμο: K. CIGAAR – H. TEULE (εκδ.), *East and West in the Crusader States. Context-Contacts-Confrontations III. Acta of the congress held at Hernen Castle in September 2000*, Leuven-Dudley, MA 2003, 165-221, κινείται στον ίδιο άξονα με την αντίστοιχη του Marcovich, όπως και η κάπως πιο εισαγωγική του E. GORI, *Lo Hodoiporikon di Costantino Manasse*, *Πορφύρα* 12 (suppl.) (2011), 3-67. Από την άλλη πλευρά, είναι πολύ ενδιαφέρον το γεγονός ότι το ποίημα έχει μεταφρασθεί μέχρι στιγμής σε τρεις ξένες γλώσσες (στα ολλανδικά και στα αγγλικά από τον Aerts, σε έμμετρη μάλιστα απόδοση, και στα ιταλικά από τον Gori).

Το ιστορικό πλαίσιο του *Ὁδοιπορικοῦ* είναι γενικά γνωστό³, εντούτοις είναι χρήσιμο να αναφερθούμε σε αυτό περιληπτικά, προς διευκόλυνση του αναγνώστη. Το 1160 απεβίωσε η πρώτη σύζυγος του αυτοκράτορα Μανουήλ Α΄ Κομνηνού, Ειρήνη Αλαμανική. Ο Μανουήλ, προκειμένου να ενδυναμώσει τις διπλωματικές του σχέσεις με τα λατινικά βασίλεια της Ανατολής αλλά και με σκοπό να αποκτήσει άρρενα διάδοχο, κίνησε τις διαδικασίες για εξεύρεση δεύτερης συζύγου. Την άνοιξη ή το φθινόπωρο του 1160 στάλθηκε μία πρεσβεία στην Παλαιστίνη, αποτελούμενη συν τοις άλλοις από τον Ιωάννη Κοντοστέφανο και τον Κωνσταντίνο Μανασσή, για να ανακοινώσει στον ηγεμόνα της Ιερουσαλήμ, Βαλδουίνο, ότι ανατίθεται σε αυτόν η εξεύρεση υποψήφιας νύφης. Ο Βαλδουίνος προέκρινε τη Μελισσάνθη, κόρη του εκλιπόντος ηγεμόνα της Τρίπολης, Ραϊμούνδου Β΄. Η πρεσβεία έχει την ευκαιρία να δει την κοπέλα στη Σαμάρεια⁴. Στην πορεία, ο Μανουήλ, που αρχικά είχε αποδεχτεί το συνοικέσιο, αλλάζει γνώμη και στρέφεται στη δεύτερη επιλογή του Βαλδουίνου, τη Μαρία, κόρη του εκλιπόντος ηγεμόνα της Αντιοχείας, Ραϊμούνδου του Πουατιέ. Ο Ιωάννης Κοντοστέφανος αφήνει την πρώτη πρεσβεία στην Κύπρο για να μεταβεί στην Αντιόχεια όπου βρίσκεται μία δεύτερη πρεσβεία, την ίδια στιγμή που ο αδελφός της Μελισσάνθης, Ραϊμούνδος Γ΄, ληλατεί τα παράλια της Κύπρου⁵, ως αντίποινα για τη συμπεριφορά του Μανουήλ. Τελικά, ο Ιωάννης Κοντοστέφανος επιστρέφει στην Κύπρο και η πρώτη πρεσβεία παίρνει τον δρόμο του γυρισμού, ενώ παράλληλα έχει επιλεγεί η Μαρία της Αντιοχείας για νύφη του αυτοκράτορα. Ο γάμος τελέστηκε στις 25 Δεκεμβρίου 1161.

Τα ιστορικά γεγονότα αναφέρονται επιλεκτικά στο *Ὁδοιπορικόν*. Αν εξαιρέσουμε κάποιες βασικές πληροφορίες για το ταξίδι και τον

3. Βλ. σχετικά: HORNA, *Das Hodoiporikon*, 315-8; MARCOVICH, *The Itinerary*, 277-279 P. MAGDALINO, *Η αυτοκρατορία του Μανουήλ Α΄ Κομνηνού, 1143-1180*, μτφρ. Α. ΚΑΣΣΑΓΙΑΗ, Αθήνα 2008, 854-59; Guillaume de Tyr, *Chronique*. Édition critique par R. B. C. HUYGENS. Détermination des dates par H. E. MAYER et G. RÖSCH, Turnhout 1986, 854-9.

4. *ἐν τῇ Σαμαρείᾳ δε τῷ πολυχνίῳ / ἔτυχεν αὐτὴν τηνικαῦτα διάγειν. / καὶ διὴ κατεῖδον* (I 150-2).

5. Στους στ. IV, 152-153 του ποιήματος η Κύπρος χαρακτηρίζεται *κάκιστον και βαρὸν φρούριον*, μνεῖα που δεν έχει προσεχθεί, όπως επεσήμανε προσφάτως ο T. C. LOUNGHIS, *Byzantium in the Eastern Mediterranean: Safeguarding East Roman Identity (407-1204)*, Nicosia 2010, 34 και σημ. 193.

σκοπό της πρεσβείας⁶, ο Μανασσής ασχολείται κυρίως με τον εαυτό του⁷, καταγράφοντας τις (όχι πάντα θετικές)⁸ εντυπώσεις του από τις πόλεις που επισκέφθηκε και σκιαγραφώντας την περιπέτειά του από τις δύο αρρώστιες που τον ταλαιπώρησαν⁹. Συνεπώς, διαπιστώνουμε ότι το ποίημα δεν έχει σκοπό ούτε να εξιστορήσει το χρονικό των δύο συνοικεσίων (και άρα δεν πρόκειται για ιστορική μαρτυρία), ούτε να περιγράψει τους Αγίους Τόπους ή γενικά τα μέρη που είχε την ευκαιρία ο ποιητής να επισκεφθεί, με αφορμή το ταξίδι του (άρα δεν είναι ούτε ένα απλό «οδοιπορικό»¹⁰). Στην πραγματικότητα, το θέμα του συνθέματος είναι, κατά τη γνώμη μου, διπλό: α) ο φόβος για τα ταξίδια και β) η θλίψη του αποχωρισμού από την Κωνσταντινούπολη. Παρότι οι δύο αυτοί θεματικοί άξονες διατρέχουν υπαινικτικά και υποδόρια όλο το έργο, υπάρχουν και σημεία όπου δηλώνονται ξεκάθαρα, ο μιν πρώτος στον

6. Από το ιστορικό πλαίσιο που αναφέραμε, στο *Όδοιπορικόν* συμπεριελήφθησαν τα ακόλουθα: Η χηρεία του Μανουήλ Κομνηνού και ο σκοπός της πρεσβείας (I 129-139), η συνάντηση με την πρώτη υποψήφια νύφη, Μελισσάνθη (I 150-199), και η τελική επιλογή της Μαρίας της Αντιοχείας, που προκάλεσε την οργή του αδελφού της Μελισσάνθης, Ραϊμόνδου Γ' (IV 44-60).

7. Βλ. AERTS, *A byzantine traveler*, 169, όπου χαρακτηρίζει το *Όδοιπορικόν* ως «εγωκεντρικό» (“egocentric”).

8. Για τη στάση του Μανασσή και άλλων πρωτευουσιάνων λόγιων της εποχής απέναντι στους ξένους τόπους, βλ. C. GALATARIOΤΟΥ, *Travel and Perception in Byzantium*, *DOP* 47 (1993), 221-242 (για τον Μανασσή 231-4). Η M. MULLETT, *In peril of the sea: travel genres and the unexpected*, στον τόμο: *Letters, literacy and literature in Byzantium*, Hampshire, Burlington, 2007, XIV, 259-284, ειδικά 283-4, ασκεί μερική κριτική στις απόψεις της Γαλαταριώτου.

9. Το μεγαλύτερο τμήμα του δεύτερου Λόγου και όλος ο τρίτος ασχολούνται με τα συμπτώματα των ασθενειών και τις επιπτώσεις τους στην ψυχολογία του αφηγητή.

10. Ο τίτλος *Όδοιπορικόν* χρησιμοποιείται πρώτη φορά τον 17ο αιώνα από τον Λέοντα Αλλάτιο (βλ. HORNA, *Das Hodoiporikon*, 313). Ο Horna τον διατηρεί στη δική του μελέτη για δύο λόγους: α) Επειδή, κατά τη γνώμη του, το ποίημα προσομοιάζει σε αυτό που οι άνθρωποι του Μεσαίωνα ονόμαζαν «οδοιπορικό» (το ταξίδι στους Αγίους Τόπους) και β) επειδή ο τίτλος *Όδοιπορικόν* είναι σύντομος και πιο εύχρηστος από αυτόν που παραδίδει το ένα από τα χειρόγραφα που διασώζουν το κείμενο («Τοῦ Μανασσή κυροῦ Κωνσταντίνου εἰς τὴν κατὰ τὰ Ἱεροσόλυμα ἀποδημίαν αὐτοῦ», βλ. HORNA, 325). Η παρατήρηση ότι το ποίημα δεν αποτελεί ούτε ιστορική μαρτυρία, ούτε οδοιπορικό στους Αγίους Τόπους, ανήκει στον MARCOVICH, *The Itinerary*, 285, ο οποίος επισημαίνει ότι ο τίτλος *Όδοιπορικόν* δεν ανταποκρίνεται στη φυσιογνωμία του κειμένου (MARCOVICH, *The Itinerary*, 286).

επίλογο του τέταρτου Λόγου¹¹, και ο δεύτερος στις κατακλείδες των τριών πρώτων Λόγων¹².

Οι δύο θεματικοί άξονες γύρω από τους οποίους περιστρέφεται το ποίημα αναπτύσσονται με δύο μοτίβα-κλειδιά: την τρικυμία και την ξηρασία. Όπως θα δούμε από την ανάλυση που ακολουθεί, τα δύο αυτά μοτίβα διαπλέκονται εντέχνως μεταξύ τους, εξυπηρετώντας την περύτεχνη δομή του *Όδοιπορικού*. Το μοτίβο της τρικυμίας χρησιμοποιείται πάντοτε μεταφορικά, για να υποδηλωθεί το άστατο του ανθρώπινου βίου, που είναι γεμάτος παθήματα και κακουχίες¹³. Πουθενά στο ποίημα δεν

11. Στους στίχους IV 159-186 ο ποιητής απαριθμεί τους κινδύνους που περιμένουν τους ταξιδιώτες τόσο των χερσαίων, όσο και των διά θαλάσσης μετακινήσεων. Σε αυτούς περιλαμβάνονται οι ληστές (IV 160-2), οι φουρτούνες (IV 163-7) και οι πειρατές (IV 168-186). Το ότι ο ποιητής επιμένει τόσο πολύ στους πειρατές ίσως οφείλεται στο γεγονός ότι το ταξίδι της πρεσβείας έγινε κυρίως διά θαλάσσης.

12. Ο ποιητής επικαλείται σταθερά την Κωνσταντινούπολη στο τέλος των τριών πρώτων Λόγων: Ὡ γῆ Βυζαντίς, ὃ θεόδομητος πόλις, / ἢ καὶ τὸ φῶς δείξασα καὶ θρέψασά με, / ἐν σοὶ γενοίμην, καλλονὰς βλέψαιμί σου. / ναὶ ναί, γενοίμην ὑπὸ τὰς σὰς ἀγκάλας / ναὶ ναί, γενοίμην ὑπὸ τὴν πτέρυγά σου / καὶ διατηροῖς με καθὰ στρουθίον (I 331-6) - Ὡ γῆ Βυζαντίς, ὃ πόλις τρισολβία, / ὀφθαλμὲ τῆς γῆς, κόσμῃ τῆς οἰκουμένης, / τηλαυγὲς ἄστρον, τοῦ κάτω κόσμου λύχνε, / ἐν σοὶ γενοίμην, κατατρυφήσαιμί σου / σὺ καὶ περιθάλλοις με καὶ διεξάγοις / καὶ μητρικῶν σῶν ἀγκαλῶν μὴ χωρίσαις (II 153-8) - Ὡ χρύσειον πόλισμα τῆς Βυζαντίδος, / ἦλιε τῆς γῆς, κάλλος οὐκ ἔχον κόρον, / ἔως πότε βλέψω σε κατὰ τοὺς ὕπνου; / ἴδοιμι, παντέραστε, σὰς στιλβηδόνας / βλέψαιμι, καλλίφωτε, τὰ πρόσωπά σου (III 102-6). Επίσης, μέσα στον δεύτερο Λόγο: Ὡ Ρωμαῖς γῆ, κόσμῃ τῆς γῆς ἀπάσης, / ἔρρευσε τὰ βλέφαρα προσδοκῶντά σε (II 112-3). Ο ΜΑRCOVICH, *The Itinerary*, 286, χαρακτηρίζει τη νοσταλγία του ποιητή για την Κωνσταντινούπολη ως «οδηγητικό μίτο».

13. Πρόκειται για ένα μοτίβο που μας είναι γνωστό και από τις ερωτικές μυθιστορίες του 12ου αιώνα. Για παράδειγμα, στη μυθιστορία του Ευστάθιου Μακρεμβολίτη *Τὰ καθ' Ὑμίνην καὶ Ὑσμινίαν* (H.10.1, έκδ. Μ. ΜΑRCOVICH, *Eustathius Macrembolites de Hysmines et Hysminiae amoribus libri XI*, München-Leipzig 2001, 100), ο Ὑσμινίας παρακαλεί τον Απόλλωνα να διώξει μακριά τις συμφορές που τον ταλαιπωρούν, με τα ακόλουθα λόγια: «Σὺ στήσον, Ἄπολλον», εἶπον, «τὸν κλύδωνα, συμπαθεῖς εὔδιον ἀντιπνεύσας τοῖς ἐμοῖς δυστυχήμασι». Στη μυθιστορία του Θεόδωρου Πρόδρομου *Τὰ κατὰ Ροδάνθη καὶ Δοσικλέα*, ο Δοσικλής χαρακτηρίζει τον κυκεώνα των σκέψεών του και τη συνακόλουθη ταραχή που του προξενεί η σκέψη της Ροδάνθης ως *ἐνθυμημάτων ζάλη* (2.316), παρομοιάζοντας τον εαυτό του με καράβι που πλέει ανερχιάτιστο μέσα στην ταραγμένη θάλασσα (ὡς ναῦς ἀνερχιάτιστος ἐν κλυδωνίῳ, 2.318, έκδ. Μ. ΜΑRCOVICH, *Theodori Prodromi de Rhodanthes et Dosiclis amoribus libri IX*, Stuttgart-Leipzig 1992, 30). Ως «κλύδων» χαρακτηρίζεται και πάλι η ταραχή του Δοσικλή σε άλλο σημείο του

συναντούμε πραγματικές τρικυμίες, παρά μόνο στην αρχή (I 13-47), όπου ο αφηγητής βλέπει ένα όνειρο το οποίο αποδεικνύεται προφητικό¹⁴: ο Ιωάννης Κοντοστέφανος τον αναγκάζει να επιβιβασθεί σε ένα καράβι που πλέει προς τη Σικελία (I 22 και 25-26). Στην αρχή το ταξίδι είναι ήρεμο και γλυκό (I 29-31), αλλά σύντομα ξεσπάει φουρτούνα και ο πλους μετατρέπεται σε πραγματικό εφιάλτη (I 32-45). Με πολύ κόπο, το καράβι αγκυροβολεί σε έναν φιλικό όρμο (I 46-47). Ξυπνώντας, ο ποιητής εκφράζει τον φόβο του ότι το όνειρο μπορεί να προμηνύει κάτι άσχημο (I 51-59), και πράγματι, γρήγορα καταφθάνει η είδηση ότι αυτός πρέπει

έργου (6.495 έκδ. Μ. MARCOVICH, 109). Στη μυθιστορία του Νικήτα Ευγενειανού *Τὰ κατὰ Δρόσιλλαν καὶ Χαρικλέα*, IX.17-35, η βαθύτατη θλίψη της Δρόσιλλας για τον πόνο του Κλέανδρου παρομοιάζεται με καράβι που πλέει εν μέσω ισχυρής τρικυμίας (έκδ. F. CONCA, *Nicetas Eugenianus: De Drosillae et Chariclis Amoribus*, Leiden 1990, IX.17-35). Τέλος, και στη μυθιστορία του Κωνσταντίνου Μανασσή *Τὰ κατ' Ἀρίστανδρον καὶ Καλλιθέαν*, που σώθηκε αποσπασματικά, υπάρχει η παρομοίωση της δυστυχίας με θάλασσα ανήμερη και της ευτυχίας με θάλασσα που έχει γαληνέψει: *Ὅνκ ἀγνοεῖς, Ἀρίστανδρε, τὰ παίγνια τῆς Τύχης, / οὐκ ἀγνοεῖς ὡς θάλασσά ποτε καὶ κυματοῦται / καὶ πνεύμασι τινάσσεται σφοδροῖς, βαρυηχέσι, / καὶ πάλιν κατευνάζεται καὶ πάλιν ἡμεροῦται / καὶ καταστέλλει τοὺς βρασμοὺς καὶ τοῦ θυμοῦ τοὺς ὄγκους, / ἐπιπνευσάσης εὐκραοῦς πνοῆς ἀπαλοπνόου* (Λόγος γ' 15-20, έκδ. Ε. ΤΣΟΛΑΚΗ, *Συμβολὴ στὴ μελέτη τοῦ ποιητικοῦ ἔργου τοῦ Κωνσταντίνου Μανασσή καὶ κριτικὴ ἔκδοσις τοῦ μυθιστορημάτων του «Τὰ κατ' Ἀρίστανδρον καὶ Καλλιθέαν»*, Θεσσαλονίκη 1967, 64).

14. Όνειρα, όχι μόνο προφητικά, απαντούν συχνά στις ερωτικές μυθιστορίες, τους Βίους Αγίων αλλά και τα ιστοριογραφικά έργα. Για τα προφητικά όνειρα στον Ιωάννη Μαλάλα και τον Προκόπιο, βλ. Γ. ΚΑΛΟΦΩΝΟΣ, Το ιστορικό όνειρο στο τέλος της αρχαιότητας: Η Χρονογραφία του Μαλάλα και τα *Ανέκδοτα* του Προκοπίου, στον τόμο: Δ. Ι. ΚΥΡΓΑΤΑΣ (επιμ.), *Ὅψις ἔνυπνιου. Ἡ χρῆσις των ονειρών στην ελληνική και ρωμαϊκή αρχαιότητα*, Ηράκλειο 1993, 283-322. Για τη λειτουργία των ονειρών στον *Βίον Βασιλείου*, βλ. Η. ΑΝΑΓΝΩΣΤΑΚΗΣ - Τ. ΠΑΠΑΜΑΣΤΟΡΑΚΗΣ, Πορφυρέας ονειράτων όψεις και χρήσεις: Αφήγηση και εικονογράφηση βασιλικών ονειρών στο Βυζάντιο, *Αρχαιολογία και Τέχνες* 79 (2001), 26-33. Για τα όνειρα στην ιστοριογραφία των παλαιολόγειων χρόνων, βλ. Η. ΓΑΞΙΔΗΣ, *Όνειρα, οράματα και προφητικές διηγήσεις στα ιστορικά έργα της ύστερης βυζαντινής εποχής*, Αθήνα 2012, 53-76. Για τα όνειρα στις ερωτικές μυθιστορίες του 12ου αιώνα, βλ. S. MACALISTER, Τα όνειρα στα μυθιστορήματα του 12ου αιώνα, *Αρχαιολογία και Τέχνες* 79 (2001), 41-51. Για μία διαχρονική εξέταση του ρόλου των ονειρών στην αγιολογία και τους ονειροκρίτες από τον 4ο έως τον 10ο αιώνα, βλ. G. DAGRON, Από το θεϊόν στο προσωπικόν. Το όνειρο και η ερμηνεία του σύμφωνα με τις βυζαντινές πηγές, *Αρχαιολογία και Τέχνη* 79 (2001), 8-19. Ο ίδιος ο Μανασσής έχει ιδιαίτερη προτίμηση σε αυτά (βλ. AERTS, *A byzantine traveler*, 175, σημ. 22).

να λάβει μέρος στην πρεσβεία που θα αναχωρήσει για την Παλαιστίνη (I 66-67). Το προφητικό όνειρο θα μπορούσαμε να πούμε ότι συνοψίζει όλη την πλοκή του ποιήματος, αφού, όπως θα δούμε πιο αναλυτικά στη συνέχεια, οι αναφορές στην «τρικυμία του ανθρώπινου βίου» πληθαίνουν από τον στίχο I 209 και εξής, με αποκορύφωμα τον δεύτερο και τον τρίτο Λόγο, οπότε και τα δεινά του ποιητή (οι νόσοι και το αίσθημα μοναξιάς) αυξάνουν. Μάλιστα, το ουσιαστικό τέλος τους, που επισφραγίζεται με την άφιξη του Κοντοστέφανου στην Κύπρο, εκφράζεται με την εικόνα της φουρτούνας που κοπάζει.

Από τη στιγμή που ο Μανασσής «αποκόπτεται» από την Κωνσταντινούπολη¹⁵, μέχρι το σημείο που προοικονομεί τα παθήματα που θα εξιστορήσει, μεσολαβούν αρκετοί στίχοι, στους οποίους περιγράφονται οι πόλεις που είδε, μέχρι τη στιγμή που η πρεσβεία φτάνει στη Σαμάρεια, όπου διαμένει η Μελισσάνθη (I 77-206). Ο αισιόδοξος τόνος του ποιήματος σε αυτήν την ενότητα, όπου ο αφηγητής εκφράζει τον θαυμασμό του για το κάλλος του τοπίου, αγγίζει το απόγειό του με την *ἔκφρασιν* της *-πέραν κάθε προσδοκίας-*¹⁶ νύφης (I 166-199). Παρόλα αυτά, μετά την ολοκλήρωση της περιγραφής, ο τόνος αλλάζει απότομα, καθώς ο ποιητής πληροφορεί δίχως περιστροφές τον αναγνώστη / ακροατή ότι τα πράγματα θα χειροτερέψουν γρήγορα, αφού θα ξεσπάσει άγρια «τρικυμία», υπονοώντας τα βάσανα που τον περιμένουν στους επόμενους δύο Λόγους. Μάλιστα, δεν αφήνει κανένα περιθώριο παρερμηνειών, αφού ξεκαθαρίζει ότι αυτά που επίκεινται θα χρειάζονταν έναν Αισχύλο ή έναν Φρύνιχο για να περιγραφούν όπως τους ταιριάζει¹⁷. Σε αυτή τη

15. Το ταξίδι αρχίζει με τον αποκαλυπτικό στίχο: *Τῆς γλυκνύτατης ἀπάρας βασιλίδος* (I 77). Όπως έχουμε ήδη αναφέρει, το ποίημα δεν εκφράζει απλώς τον φόβο ενός ανθρώπου του Μεσαίωνα για τα ταξίδια, αλλά πολύ περισσότερο τον φόβο του αποχωρισμού από την Κωνσταντινούπολη εξαιτίας των ταξιδιών. Στον 12ο αιώνα, αυτό φαίνεται να ήταν προσφιλές μοτίβο στη βυζαντινή λογοτεχνία, ιδιαίτερα ανάμεσα στους λόγιους που χρειάστηκε να λείψουν καιρό από τη Βασιλεύουσα (βλ. M. MULLETT, *Originality in the byzantine letter: the case of exile*, στον τόμο: *Letters, literacy and literature in Byzantium*, Hampshire, Burlington, 2007, IV, 39-58).

16. *τὸν μὲν σεβαστὸν ἐπτέρουν ταῖς ἐλπίσιν, / ὡς τῶν ἐπάθλων εὐπορήσει μειζόνων / τοιόνδε δῶρον δυσπόριστον προσφέρων / τῷ φιλοδώρῳ βασιλεῖ γῆς Ἀύσωνον* (I 203-6).

17. *ἐγὼ δ' ὁ τάλαντατος ὠνειροσκόπων, / ὡς τάχιον βλέψαιμι τὴν Κωνσταντίνου. / ἀλλ' ἀντιπνεύσας κακίας ὁ καικίας / χειμῶνας ἐξήγειρεν ἀελλοπνόους, / τρικυμίας φόβητρα, ναυτίας ζάλας / καὶ βραδυτήτας καὶ σχολὰς παραλόγους. / τί ταῦτα τλήμων*

δήλωση θα πρέπει να αναζητήσουμε το κλειδί για την προσέγγιση του δεύτερου και του τρίτου Λόγου, που διακατέχονται από έναν θρηνητικό και άκρως απαισιόδοξο τόνο (η «πενθική στωμυλία» για την οποία κάνει λόγο στο I 215). Συνεπώς, το κομμάτι που περιγράφει τις πρώτες πόλεις και την υποψήφια νύφη (I 77-206) λειτουργεί ως αντίβαρο στα όσα επακολουθούν. Μάλιστα, ίσως θα μπορούσαμε να πούμε ότι ο Μανασσής, παρεμβάλλοντας μία εκτενή ενότητα που διακρίνεται από μία θετική θεώρηση των πραγμάτων, «ξεγελά» ηθελημένα τον αναγνώστη του, αν και τον είχε ήδη ενημερώσει ότι το ποίημα πραγματεύεται άσχημες καταστάσεις¹⁸.

Πράγματι, αμέσως μετά την προοικονομία των βασάνων, το ταξίδι καθίσταται προβληματικό. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούν οι Άγιοι Τόποι, τους οποίους ο αφηγητής βρίσκει άνδρους και ξηρούς (I 280-330). Φυσικά, αυτά τα μειονεκτήματα των περιοχών δεν δηλώνονται τυχαία, αντίθετα αποτελούν υπαινικτικούς δείκτες για την «ξηρασία» του πυρετού που θα χτυπήσει τον ποιητή στην αρχή του επόμενου Λόγου, για την οποία θα μιλήσουμε εκτενέστερα παρακάτω. Στο σημείο αυτό, μας ενδιαφέρει η παρουσία του μοτίβου της τρικυμίας στον δεύτερο και τον τρίτο Λόγο, όπου εκδηλώνονται αντίστοιχα οι δύο ασθένειες που ταλαιπωρούν τον ποιητή. Και στους δύο Λόγους, η τρικυμία νοείται ξεκάθαρα είτε ως μεταφορά για την αβεβαιότητα της ανθρώπινης ζωής που επιφέρει συμφορές, είτε ως η συμφορά η ίδια¹⁹. Πρέπει να σημειώσουμε ότι σε αυτές τις δύο ενότητες, το μοτίβο της τρικυμίας διαπλέκεται με πλήθος άλλων παρομοιώσεων και εκφραστικών μέσων, παρόλα αυτά πρόκειται

είς μάτην καταλέγω, / τῆς Αἰσχύλου χρήζοντα δραματοουργίας / ἢ τῆς Φρονίχου πενθικῆς στωμυλίας; (I 208-217).

18. Από την αρχή του πρώτου Λόγου, ο αναγνώστης γνωρίζει ότι ο Μανασσής θα μιλήσει για *τῶν συμφορῶν μου τὰς θαλάσσας καὶ ζάλας* (I 59).

19. Στον δεύτερο Λόγο διαβάζουμε: *αἶ, αἶ, πολυστένακτον ἀνθρώπων γένος, / κακῶν ἄβυσσε, βυθὲ τῆς δυσποτίας / αἶ, αἶ, πολυστρόβητε, κνηκτὰ βίε, / ἄλλοπρόσαλλε, τρισκατάρατε, πλάνε, / ἄνισε, παντόφυρτε, βάσιν οὐκ ἔχων / σκώληξ σὺ πικρός, καρδίας κατεσθίων, / δυσχείμερος θάλασσα μυριῶν κακῶν, / ἀνήμερον πέλαγος μυριῶν κακῶν* (II 45-52). Στον τρίτο Λόγο, οι ίδιες οι αρρώστιες νοούνται ως «πέλαγος» (*ἐπεὶ γὰρ εἰς πέλαγος ἔμπεσῶν νόσων*, III 16). Λίγο παρακάτω, οι νέες συμφορές του περιγράφονται ως εξής: *προσέσχον αὐθις κινδύνοις παλιντρόποις / καὶ τραχύτης κλύδωνος ὑπέπαισέ με* (III 20-21).

για το μοναδικό μοτίβο που εμφανίζεται σταθερά και στους τέσσερις Λόγους, δημιουργώντας έτσι μία εσωτερική συνοχή στο ποίημα.

Τέλος, στον τέταρτο Λόγο, όπως αναφέραμε και παραπάνω, η τρικυμία αναφέρεται ακριβώς τη στιγμή που τελειώνουν τα βάσανα του Μανασσή. Πιο συγκεκριμένα, η ασφαλής επιστροφή της πρεσβείας στην Κωνσταντινούπολη παρομοιάζεται με το γαλήνεμα της φουρτουνιασμένης θάλασσας και την εκδήλωση της νηνεμίας²⁰. Είναι αξιοσημείωτο ότι ως επιστέγασμα της αλλαγής της διάθεσης του αφηγητή εισάγεται το χιουμοριστικό επεισόδιο με τον δύσοσμο Κύπριο άνδρα, που κάθεται δίπλα στον ποιητή, στην εκκλησία (IV 89-130). Ο Κύπριος δεν αλλάζει θέση, παρά τις παρακλήσεις του ποιητή, κι έτσι ο τελευταίος αναγκάζεται να χτυπήσει (μέσα στον ναό!) τον άνδρα για να τον απομακρύνει.

Το δεύτερο μοτίβο-κλειδί του ποιήματος, που κάνει την εμφάνισή του και στους τέσσερις Λόγους είναι η ξηρασία. Πρώτη αναφορά σε αυτήν γίνεται στο τέλος του πρώτου Λόγου, οπότε και ο αφηγητής παρατηρεί πόσο ανυπόφορη είναι η Ναζαρέτ, όπως και άλλες πόλεις στους Αγίους Τόπους, εξαιτίας του άνυδρου και ξηρού κλίματος (I 280-330). Ιδιαίτερα επίμονα αναφέρεται στην ξηρασία του τόπου (που εκφράζεται με όρους που παραπέμπουν στη φωτιά²¹).

Στην αρχή του δεύτερου Λόγου γίνεται παρόμοια αναφορά στο κλίμα της Τύρου²² και αμέσως μετά περιγράφεται με ίδιους όρους η πυρετώδης νόσος του²³. Την «ξηρασία» της νόσου μπορούμε ενδεχομένως να τη δούμε και ως μεταφορά για τη δυσαρέσκεια του αφηγητή απέναντι στο συγκεκριμένο ταξίδι, που με τη σειρά της δηλώνει μία γενική αποστροφή

20. *ἕως ὃ πανσέβαστος ἦλθεν εἰς Κύπρον, / πολλοὺς διαδράς κινδύνους καὶ θανάτους, / καὶ τηνηκαῦτα τῶν λυτηρῶν ἢ ζάλη / μετῆλθεν ἡμῖν εἰς γαλήνην, εἰς ἔαρ* (IV 72-75).

21. Οι Άγιοι Τόποι περιγράφονται ως «πνιγηρόι» (I 296). Αργότερα, ο αέρας τους χαρακτηρίζεται ως ... *καυματώδης, πυρώδης* (I 317).

22. *ὃ παγκακία, παντομίσητος Τύρος / τὸν γὰρ βαρύν σου καὶ πνιγηρὸν ἀέρα / καὶ τὴν ἀποφρύγουσαν ἡλίου φλόγα / τίνων διηγῆσαιτο γλώσσα ῥήτόρων;* (II 10-13).

23. *ἐντεῦθεν ἡμῖν ἄρχεται τὰ τῆς νόσου, / νόσου δυσαλθοῦς, βαρυσυμφορωτάτης / ἀνάπτεται μοι πυρετὸς καυματίας, / ὡς πῦρ λιπαρόν, εὐπορήσαν φρυγάνων. / τὰ σπλάγχνα πιμπρᾶ, βόσκειται τὴν οὐσίαν. / ἀπνηθράκωσεν, ἐξεδαπάνησέ με / ἐπυρπόλησεν, ἐξετηγάνισέ με. / ἀτμίσι πυκναῖς τὴν κεφαλὴν ἐξόφου / καὶ τοῦ λογιμοῦ τὰς κόρας συνεξόφου. / αἱ τρίχες ἐξέπιπτον ὡς νεκροῦ τρίχες, / τῆς πυρκαϊᾶς οὐ φέρουσαι τὴν ζέσιν* (II 14-24).

προς κάθε είδους μετακίνηση²⁴ (που εκφράζεται ξεκάθαρα στον επίλογο του ποιήματος, IV 159 και εξής).

Στον τρίτο Λόγο, παρότι δεν υπάρχει κάποια άμεση αναφορά στην «ξηρασία» της δεύτερης νόσου, η αδυναμία του ποιητή να πει νερό αποτελεί έμμεση αναφορά σε αυτήν²⁵. Τέλος, το λουτρό που τελικά τον θεράπευσε (III 77-84)²⁶, αποτελεί μία επιπρόσθετη ένδειξη ότι το «πῦρ λιπαρόν» (II 17) που τον ταλαιπωρεί με διάφορους τρόπους από το τέλος του πρώτου Λόγου επιτέλους σβήνει. Είναι, μάλιστα, αξιοσημείωτο ότι ο αφηγητής δηλώνει ότι επιθυμεί να εγκωμιάσει το λουτρό, αλλά αδυνατεί, διότι το στόμα του έχει ξεραθεί από τη ζέστη των βασάνων του («καύσωνι πειρατηρίων», III 84) –ακόμα ένας υπαινιγμός για την «ξηρασία» των παθημάτων του. Και ως τελικό επιστέγασμα των παραπάνω, λειτουργεί η αναφορά στην πλήρη εξαφάνιση του «φλεκτικοῦ πυρός» από το σώμα του (IV 79)²⁷, ακριβώς τη στιγμή που τελειώνουν τα βάσανά του. Κατ' αυτόν τον τρόπο, η «ξηρασία» κι ο «φλογισμός» του αφηγητή σταματούν, καθόλου τυχαία, τη στιγμή που γαληνεύει και η «θάλασσα» της ζωής του από τις «τρικυμίες» που είχαν ξεσπάσει (IV 74-75).

Συνοψίζοντας, θα λέγαμε ότι τα μοτίβα της τρικυμίας και της ξηρασίας συνυπάρχουν και διαπλέκονται αρμονικά σε όλη την έκταση του ποιήματος, δημιουργώντας, με αυτόν τον τρόπο, μία εσωτερική αρμονία και μία συνέπεια στην ανάπτυξη της πλοκής. Η συνειδητή χρήση τους από τον Μανασσή συνθέτει μία «κλειστή» ιστορία, που περιλαμβάνει στον πυρήνα της τις κακουχίες και τις νόσους του αφηγητή, οι οποίες, σε μεταφορικό επίπεδο, υποστηρίζουν τον βασικό θεματικό άξονα του *Όδοιπορικού*: τον φόβο για τα ταξίδια, και ειδικά γι' αυτά που οδηγούν στον αποχωρισμό από την Κωνσταντινούπολη. Ως γενικό συμπέρασμα, μπορούμε να πούμε ότι το ποίημα διαθέτει κάποιες αναμφισβήτητες αρετές

24. Αποτελεί σχετικά συχνό φαινόμενο η εκδήλωση κάποιας αρρώστιας στους λόγιους του 12ου και του 13ου αιώνα που βρίσκονται μακριά από την Κωνσταντινούπολη, ως μεταφορικό σχήμα για τη δυσαρέσκειά τους προς τα ξένα μέρη που τους φιλοξενούν (βλ. σχετικά GALATARIOTOU, *Travel and Perception*, 229) .

25. Η νόσος του αφορά και στην τροφή: ἄσιτος ἦμην, οὐ προσηγόμενη ὕδωρ (III 62).

26. Το εγκώμιο του λουτροῦ αποτελεί παραδοσιακό θέμα στη βυζαντινή λογοτεχνία: βλ. A. BERGER, *Das Bad in der byzantinischen Zeit* (MBM 27), München 1982.

27. Το πλήρες απόσπασμα: τὸ γὰρ πρὸ πολλοῦ τοῦ χρόνου με συντρῖβον, / τὸ φλεκτικὸν πῦρ τοῦ τεταρταίου δρόμου, / ὡς τοῦ σεβαστοῦ τὴν παρουσίαν ἔγνω, / ἔδραπέτευσεν ἔξ ἐμοῦ παραντίκα (IV 78-81).

(κυρίως σε επίπεδο δομής και συνοχής) και άρα αξίζει την προσοχή των ερευνητών. Περαιτέρω έρευνα θα μπορούσε να φωτίσει κι άλλες πτυχές αυτού του πραγματικά αξιόλογου λογοτεχνικού κεμένου²⁸.

28. Από τον Σεπτέμβριο του 2011 εκπονώ διατριβή με θέμα το *Ὀδοιπορικὸν* του Κωνσταντίνου Μανασσή στο Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.

SOME OBSERVATIONS ON CONSTANTINE MANASSES' ITINERARY
THE MOTIFS OF THE TEMPEST AND THE DRAUGHT

The purpose of this paper is to present and examine two key-motifs –that of the tempest and the drought– in Constantine Manasses' *Itinerary* –a 12th century poem reciting the narrator's dreadful experiences during his trip to Palestine, on an official mission by emperor Manuel Komnenos. In the four chapters of the poem, these two motifs are treated in a literal, as well as a figurative way (as far as the tempest is concerned, a *topos* in the 12th century literature), in order to convey the narrator's own misfortunes and woes, including the two illnesses he suffered from, while residing in Tyros and Cyprus, respectively. Furthermore, the presence and the combination of the aforementioned motifs hold a significant position in the macrostructure of the *Itinerary*. Among other things, the study of the way Manasses uses these motifs intends to highlight the poet's skilful art.

